

آیین زندگی

(اخلاق کاربردی)

احمد حسین شریفی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و کمک‌درسی (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست

یازده
سیزده

قدردانی و سپاس
سخنی با استادان و دانشجویان عزیز

مقدمه: معناشناسی و جایگاه اخلاق کاربردی

۱. معناشناسی اخلاق و علم اخلاق
۲. انواع پژوهش‌های اخلاقی
 - ۱-۲. اخلاق توصیفی
 - ۲-۲. اخلاق هنجاری
 - ۳-۲. فرا اخلاق
۳. اخلاق کاربردی
 - ۱-۳. اهمیت و جایگاه اخلاق کاربردی
 - ۲-۳. تاریخچه اخلاق کاربردی

فصل اول: اخلاق دانش‌اندوزی

۱. اهمیت و ضرورت
۲. دانش‌اندوزی و پارسایی
۳. موانع دست‌یابی به علم حقیقی
 - ۱-۳. پیروی از حدس و گمان
 - ۲-۳. تقلید کورکورانه
 - ۳-۳. شتاب زدگی
 - ۴-۳. تمایلات نفسانی
۴. آداب اخلاقی آموختن
 - ۱-۴. انگیزه الهی (اخلاص)
 - ۲-۴. انتخاب استاد شایسته
 - ۳-۴. رعایت اولویت‌ها
 - ۴-۴. خوب گوش دادن
 - ۵-۴. پرسش و پرسشگری

۳۱	۶-۴. ضبط و نگارش مطالب
۳۱	۷-۴. تواضع در برابر استاد
۳۲	۸-۵. خودشناسی
۳۵	خلاصه
۳۷	پرسش‌ها
۳۸	برای پژوهش
۳۸	منابع برای مطالعه بیشتر

۴۱	فصل دوم: اخلاق پژوهش
۴۲	۱. اهمیت و جایگاه
۴۳	۲. فضایل اخلاقی در پژوهش
۴۳	۱-۲. تصحیح انگیزه و نیت
۴۴	۲-۲. توجه به نقش پیش فرض‌های ارزشی
۴۴	۳-۲. آشنایی با پیشینه پژوهش
۴۵	۴-۲. گزینش مسئله
۴۶	۵-۲. شهامت در پژوهش
۴۷	۶-۲. امانت‌داری
۴۸	۷-۲. حقیقت‌جویی در پژوهش
۴۸	۸-۲. نشاط در تحقیق
۵۰	۹-۲. پژوهش گروهی
۵۱	۳. آسیب‌شناسی اخلاقی پژوهش
۵۱	۱-۳. شهرت‌زدگی
۵۲	۲-۳. شتاب‌زدگی
۵۲	۳-۳. دخالت دادن خواسته‌های شخصی
۵۳	۴-۳. انتحال
۵۶	خلاصه
۵۷	پرسش‌ها
۵۸	منابع برای مطالعه بیشتر

۵۹	فصل سوم: اخلاق نقد (شیوه‌های اخلاقی مواجهه با اندیشه‌ها)
۶۰	۱. اهمیت و جایگاه
۶۲	۲. معناشناسی نقد
۶۳	۳. ضرورت نقد
۶۵	۴. شرایط اخلاقی نقد
۶۵	۱-۴. فهم سخن و تبحر در موضوع
۶۷	۲-۴. کنار نهادن حب و بغض
۶۷	۳-۴. پرهیز از نقد متقابل
۶۸	۴-۴. نقد انگیزه به جای انگیزه: به گفته بنگر نه به گوینده

۶۹	۴-۵. تفکیک اندیشه و رفتار از فرد
۶۹	۴-۶. لزوم بردباری و نقدپذیری
۷۱	۴-۷. پرهیز از برجسب زدن
۷۱	۴-۸. آغاز کردن از خود
۷۲	خلاصه
۷۴	پرسش‌ها
۷۵	برای پژوهش
۷۵	منابع برای مطالعه بیشتر
۷۷	فصل چهارم: اخلاق معیشت
۷۸	۱. اهمیت و جایگاه
۸۱	۲. کار در سیره اولیای دین
۸۲	۳. نقش نیت در ارزشمندی کار
۸۲	۴. رابطه اخلاق و معیشت
۸۵	۵. نقش کار در تربیت و بهداشت روانی
۸۶	۶. کار و احساس شخصیت
۸۹	خلاصه
۹۰	پرسش‌ها
۹۱	برای پژوهش
۹۲	منابع برای مطالعه بیشتر
۹۳	فصل پنجم: اخلاق معاشرت
۹۴	۱. اهمیت و جایگاه
۹۸	۲. انواع معاشرت
۹۸	۲-۱. معاشرت‌های انسانی
۹۸	۲-۲. معاشرت‌های آیینی
۹۸	۲-۳. معاشرت‌های شهروندی
۹۹	۲-۴. معاشرت‌های دوستانه
۹۹	۲-۵. معاشرت‌های خانوادگی
۱۰۰	۳. معیار معاشرت
۱۰۳	۴. اهتمام به امور مردم
۱۰۸	۵. اصلاح میان مردم
۱۰۹	۶. نظارت اجتماعی: امر به معروف و نهی از منکر
۱۱۲	۶-۱. وظیفه‌ای عمومی
۱۱۳	۶-۲. شرایط امر به معروف و نهی از منکر
۱۱۵	۶-۳. مراتب امر به معروف و نهی از منکر
۱۱۶	۶-۴. راه‌های اجرای امر به معروف و نهی از منکر
۱۱۹	۷. آسیب‌شناسی معاشرت با دیگران

۱۱۹	۱-۷. دخالت در امور خصوصی
۱۱۹	۲-۷. شایعه پراکنی
۱۲۱	۳-۷. سوءاستفاده از دیگران
۱۲۳	۸. دوستی و دوست‌یابی
۱۲۶	۱-۸. ویژگی‌های دوست
۱۲۷	۲-۸. اعتدال در دوستی
۱۲۸	۳-۸. با که دوستی نورزیم؟
۱۲۹	خلاصه
۱۳۱	پرسش‌ها
۱۳۳	برای پژوهش بیشتر
۱۳۳	منابع برای مطالعه بیشتر
۱۳۵	فصل ششم: اخلاق جنسی
۱۳۵	۱. جایگاه و اهمیت
۱۳۵	۲. بیان دیدگاه‌ها
۱۳۷	۱-۲. دیدگاه تفریطی
۱۴۰	۲-۲. دیدگاه افراطی
۱۴۵	۳-۲. دیدگاه معتدل
۱۵۱	۳. عوامل شهوت‌پرستی و شهوت‌رانی
۱۵۳	۴. اهمیت ازدواج در اسلام
۱۵۵	۱-۴. ارزش واسطه ازدواج شدن
۱۵۶	۲-۴. شرایط همسر خوب
۱۵۶	الف) اصالت خانوادگی
۱۵۷	ب) تقوا و تدین
۱۵۹	ج) اخلاق نیک
۱۶۰	۵. فضایل اخلاقی مربوط به امور جنسی
۱۶۰	۱-۵. عفت و پاکدامنی
۱۶۶	۲-۵. غیرت
۱۶۹	۳-۵. حجاب و ترک خودآرایی در انظار عمومی
۱۷۱	خلاصه
۱۷۴	پرسش‌ها
۱۷۵	برای پژوهش
۱۷۷	منابع برای مطالعه بیشتر
۱۷۹	فصل هفتم: اخلاق سیاست (اخلاق زمامداری)
۱۷۹	۱. جایگاه و اهمیت
۱۸۱	۲. بیان دیدگاه‌ها
۱۸۱	۱-۲. نظریه جدایی اخلاق از سیاست

۱۸۵	۲-۲. نظریه اصالت سیاست و تبعیت اخلاق از سیاست
۱۸۸	۳-۲. نظریه اصالت اخلاق و تبعیت سیاست از اخلاق
۱۹۰	۳. وظایف اخلاقی مردم در انتخاب مسئولان
۱۹۰	۱-۳. رعایت تناسب میان فرد و مسئولیت موردنظر
۱۹۰	۲-۳. توجه به سوابق کاری (تجربه)
۱۹۱	۳-۳. توجه به اصالت خانوادگی
۱۹۲	۴-۳. توجه به سوابق دینی و اخلاقی
۱۹۳	۵-۳. خودداری از انتخاب نالایقان
۱۹۴	۶-۳. مشورت و رایزنی
۱۹۵	۴. وظایف اخلاقی حاکمان در برابر مردم
۱۹۵	۱-۴. محبت و مدارا
۱۹۸	۲-۴. برخورد صادقانه با مردم
۱۹۹	۳-۴. فاصله نگرفتن از مردم
۲۰۰	۴-۴. رعایت عدالت
۲۰۱	۵-۴. ساده زیستی
۲۰۲	۶-۴. آموزش‌های دینی
۲۰۳	۵. وظایف اخلاقی مردم در برابر حاکمان
۲۰۳	۱-۵. همراهی
۲۰۳	۲-۵. امر به معروف و نهی از منکر
۲۰۴	۶. لغزشگاه‌های اخلاقی مدیران
۲۰۵	۱-۶. ریاست طلبی
۲۰۵	۲-۶. تکبر
۲۰۷	۳-۶. خودرأیی و استبداد در تصمیم‌گیری
۲۰۹	خلاصه
۲۱۱	پرسش‌ها
۲۱۲	برای پژوهش
۲۱۳	منابع برای مطالعه بیشتر
۲۱۵	فصل هشتم: اخلاق مناظره و گفتگوی علمی
۲۱۵	۱. اهمیت مناظره و گفتگو
۲۱۷	۲. هدف گفتگو و مناظره علمی
۲۱۷	۱-۲. انگیزه‌های مثبت
۲۱۸	۲-۲. انگیزه‌های منفی
۲۱۹	۳. آداب اخلاقی مناظره
۲۱۹	۱-۳. تأکید بر نکات مشترک
۲۲۰	۲-۳. فهم موضوع
۲۲۱	۳-۳. صراحت
۲۲۳	۴-۳. توجه به گفته و نه گوینده

۲۲۴	۳-۵. استدلال طلبی و حق محوری
۲۲۵	۳-۶. ملایمت
۲۲۶	۴. آفات اخلاقی مناظره
۲۲۶	۴-۱. شخصیت زدگی
۲۲۸	۴-۲. مرء یا جدالگری
۲۳۰	خلاصه
۲۳۱	پرسش ها
۲۳۲	منابع برای مطالعه بیشتر
۲۳۳	کتابنامه

قدردانی و سپاس

خدای بزرگ را بسیار سپاسگزارم که توفیق ویژه‌اش را نصیب این بنده ساخت تا به‌رغم بضاعت ناچیز، درسنامه آیین زندگی (اخلاق کاربردی) را به یکی از بهترین و عزیزترین اقشار این جامعه، یعنی دانشجویان، تقدیم کنم.

امیدوارم لطف حق بیش از پیش شامل این قلم شده و با عنایت خاص خود، ضعف‌ها و کمبودهای معنوی و عملی نویسنده را در تأثیرگذاری نوشته‌اش دخالت ندهد. همچنین بر خودم لازم می‌دانم از همه عزیزانی که در به انجام رسیدن این اثر مرا یاری رساندند صمیمانه سپاسگزاری کرده، از خدای کریم پاداشی درخور کرم خویش برای آنان مسئلت نمایم. به‌ویژه از رییس محترم مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی، جناب حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر ابراهیم کلانتری، که نه‌تنها با تشویق‌ها و پیگیری‌های متواضعانه و دلسوزانه خود این بنده را بر انجام این کار مصمم‌تر کردند، بلکه پس از پایان کار نیز با مطالعه دقیق این درسنامه، نکات دقیقی را یادآور شدند و این قلم را مرهون هدایت‌های علمی خود ساختند. همچنین از دوست عزیز و بزرگوارم، جناب حجت‌الاسلام علی پاکپور، مدیر گروه اخلاق اسلامی مرکز که از هیچ کوششی در تحقق این کار دریغ نکردند، صمیمانه سپاسگزارم. به یقین اگر مساعدت‌ها و پیگیری‌های مداوم این بزرگوار نبود، این اثر هرگز نمی‌توانست در این قالب عرضه گردد. توفیق روزافزون این عزیز را از خدای سبحان مسئلت دارم.

از استادان و محققان بزرگواری چون استاد محمود فتحعلی، دکتر سیدحسن اسلامی و حجت‌الاسلام محمدتقی اسلامی نیز که با مطالعه این اثر و تذکر نکاتی بسیار سودمند بر غنای آن افزودند تشکر خالصانه دارم. همچنین از برادر عزیزم، جناب آقای

محمد شریفی، که زحمت ویراستاری این مجموعه را بر عهده داشتند، صمیمانه تشکر می‌کنم.

به‌رغم این همه، به صراحت می‌گوییم که این اثر اولاً، به دلیل بضاعت علمی و اخلاقی اندک نویسنده آن و ثانیاً، به دلیل گستردگی موضوعات آن و ثالثاً، به دلیل ابتکاری بودن آن، کمبودها و ضعف‌های فراوانی دارد که با یاری خداوند و با راهنمایی‌ها و هدایت‌های استادان و دانشجویان عزیز در نوبت‌های بعدی برطرف خواهد شد.

احمدحسین شریفی

قم - تابستان ۱۳۸۵

سخنی با استادان و دانشجویان عزیز

۱. کتاب اخلاق کاربردی در نخستین ویراست خود که در سال گذشته ۱۳۸۴ به چاپ رسید، توانست جایگاهی مناسب در میان استادان بزرگوار و دانشجویان عزیز پیدا کند؛ به گونه‌ای که در یک سال گذشته، بارها تجدید چاپ شد. در عین حال، خالی از اشکال نبود. استادان و دانشجویان عزیز نیز صاحب این قلم را مورد لطف قرار داده و دیدگاه‌های اصلاحی و انتقادی خود را به صورت کتبی و شفاهی به این بنده هدیه دادند. من نیز کوشیدم تا در ویراست دوم کتاب که هم اکنون پیش روی شماست، در اندازه توان خویش به جبران کمبودهای آن پردازم. در ویراست دوم، بسیاری از اغلاط تایپی برطرف شد؛ برخی از فعالیت‌های تکمیلی و جنبی کم‌فایده و نامناسب حذف شد و فعالیت‌ها و کادرهای دقیق‌تر و عمیق‌تری جایگزین آنها گردید؛ تغییراتی جدی در طراحی پرسش‌های پایانی انجام گرفت؛ برخی مطالب تکراری و غیرضروری حذف و پاره‌ای مطالب ضروری افزوده شد و بسیاری از اشعاری که در ویراست نخست، منبع آنها ذکر نشده بود، اصلاح شد. مناسب است در همین جا از همه عزیزانی که به صورت مکتوب و یا با شرکت در جلسات نقد، دیدگاه‌های اصلاحی و انتقادی خود را مطرح کردند صمیمانه سپاسگزاری کنم. همچنین از برادر عزیز جناب آقای رضا مصطفوی که زحمت ویراستاری ویراست دوم این اثر را پذیرفتند تشکر می‌کنم.

۲. فصل‌های این کتاب به گونه‌ای طراحی شده‌اند که از نظر محتوایی به یکدیگر وابسته نیستند. به همین دلیل تقدیم و تأخیر آنها هیچ مشکلی را ایجاد نمی‌کند. از این

جهت دست استادان عزیز کاملاً باز است که به هر گونه‌ای که تشخیص می‌دهند مباحث را مطرح کنند. برای نمونه، ممکن است در فضای انتخابات و مسائل حاد سیاسی، تشخیص استاد این باشد که در جلسات نخستین به بحث اخلاق سیاست پردازد و یا در شرایط دیگری تشخیص این باشد که نخست اخلاق نقد و مناظره و امثال آن را مطرح سازد. از این جهت، کتاب کاملاً انعطاف‌پذیر است.

۳. این کتاب براساس شیوه‌های نوین تدوین کتب درسی نگارش یافته است. به این صورت که در ابتدای هر فصل، اهداف کلی آن فصل بیان شده و در پایان هر فصل، اولاً پرسش‌هایی متناسب با مطالب مطرح شده استخراج گردیده است؛ ثانیاً، برای مطالعه بیشتر، متناسب با موضوع خوانده شده، و برای تعمیق دامنه مطالعات و آشنایی با نگاه‌های دیگر، منابعی ذکر شده است؛ ثالثاً، مطالب یا موضوعاتی برای پژوهش بیشتر معرفی شده است. استادان عزیز می‌توانند به‌عنوان تحقیقات کلاسی، از دانشجویان بخواهند که در آن موضوعات به تحقیق و مطالعه پرداخته و حاصل تحقیقات خود را در کلاس برای دیگران ارائه دهند. این کار، نقش مهمی در کاربردی و تحقیقی کردن موضوع دارد.

مهم‌تر از موارد مطرح شده اینکه در ضمن مباحث، مطالبی را در داخل کادر مطرح کرده‌ایم که این کادرها از تنوع بسیاری برخوردارند. برخی از آنها توضیحی‌اند؛ به این معنا که مطلبی در داخل متن آمده است اما به جهاتی احساس کرده‌ایم که نیاز به توضیح بیشتر دارد و چون ذکر آن توضیحات در متن، ممکن بود در سیر منطقی مباحث خلل ایجاد کند و یا موجب خستگی برخی افراد گردد، آنها را در داخل کادر ذکر کردیم. این دسته از کادرها، نیاز به تدریس ندارد و برای مطالعه دانشجویان است. برخی دیگر از کادرها به‌صورت بررسی مصداقی و تطبیقی هستند؛ به این صورت که نخست معیار کلی در متن ارائه شده و سپس در داخل کادر، موردی خاص را ذکر کرده و گفته‌ایم که معیاری را که خوانده‌اید، در آن مورد خاص تطبیق کرده و وظیفه اخلاقی خود را تشخیص دهید. تدریس این کادرها و تعمق درباره آنها را به همه استادان عزیز توصیه می‌کنم. دسته سومی از کادرها طراحی شده‌اند که با عنوان بررسی مقایسه‌ای آمده‌اند. در این گونه کادرها، پس از طرح دیدگاه اخلاقی اسلام در حوزه خاصی، به طرح دیدگاه‌ها و نظریات مکاتب دیگر پرداخته‌ایم. در بعضی موارد نقد اجمالی آن را

ذکر کرده و در مواردی نیز نقد آن را به استادان و دانشجویان عزیز واگذارده‌ایم. از نظر نویسندگان، این دسته از کادرها، از اهمیت بسیاری برخوردارند. پیشنهاد می‌شود استادان عزیز در تدریس این کتاب، توجه ویژه‌ای به آنها مبذول دارند. این دسته از فعالیت‌ها، نه تنها دانشجویان را با مطالعه انتقادی مکاتب اخلاقی دیگر آشنا می‌سازد که قدرت استدلال اخلاقی آنان را نیز تقویت می‌کند.

۴. با توجه به نکته پیش گفته، دانسته می‌شود این کتاب به گونه‌ای طراحی شده است که از جهت قابلیت تدریس در دو واحد درسی نیز از انعطاف برخوردار باشد؛ به این صورت که کشش تدریس در بیشتر از دو واحد درسی را نیز دارد. بنابراین، تدریس همه یا بخشی از فصول آن، به سلیقه و خواست استادان و سطح علمی دانشجویان وابسته است.

۵. با توجه به تنوع دانشجویان و گونه‌گونی سلايق دانشجویان و استادان، نویسنده کوشیده است کتاب حاضر را تا جایی که ممکن است به گونه‌ای طراحی کند که پاسخگوی سلايق گوناگون و سطوح علمی مختلف باشد. به همین دلیل، کتاب اخلاق کاربردی به صورت سهل و ممتنع نگارش یافته است. ظاهر کتاب ساده و روان است، به گونه‌ای که حتی ممکن است برخی از دانشجویان برای فهم آن نیاز به استاد نداشته باشند؛ اما کتاب دارای پیچیدگی‌های خاصی است و برای دستیابی به اهداف اصلی آموزشی و تربیتی تدوین آن، دانشجو نیازمند استاد و حضور در کلاس است. در غیر این صورت، تنها به فهمی سطحی از آن دست خواهد یافت.

استادان عزیز با توجه به توانمندی‌های علمی دانشجویان خود و با ملاحظه انتظارات آنان می‌توانند به گونه‌های مختلفی از مطالب کتاب بهره‌گیری کنند. برای نمونه، اگر دانشجویان طالب مباحث کاملاً استدلالی و عقلی و مقایسه‌ای باشند و بخواهند دیدگاه‌های اخلاقی اسلام را در مقایسه با سایر مکاتب رایج و مطرح اخلاقی فراگیرند، در این کتاب، این امکان برای آنان و برای استادان فراهم شده است. همان گونه که پیش‌تر اشاره کردم، در اغلب فصول این کتاب کوشیده‌ام در ضمن فعالیت‌های تکمیلی و با طراحی کادرهایی با عنوان بررسی‌های مقایسه‌ای و تطبیقی و یا نقد و بررسی مکاتب و نظریات دیگر، به این نیاز پاسخ دهم و دانشجویان را با مکاتب دیگر نیز آشنا ساخته و آنان را به مقایسه تحقیقی مکتب اخلاقی اسلام با سایر مکاتب تشویق

کنم.

استادانی که مایل به طرح مباحث استدلالی و فلسفی هستند، می‌توانند پس از ارائه توضیحات کلی و اجمالی درباره متن درس و یا واگذاری مطالعه متن درس به خود دانشجویان، در هر جلسه یکی از مطالب داخل کادرها را محور بحث خود قرار دهند، و با اخذ دیدگاه دانشجویان و تشویق آنان به مطالعه منابع معرفی شده در پاورقی کتاب، به راهنمایی دانشجویان در چگونگی فهم اندیشه اخلاقی اسلام و نقد اندیشه‌های رقیب بپردازند. با وجود این، اگر دانشجویان صرفاً خواستار آشنایی با دیدگاه اصیل اسلامی درباره موضوعات مطرح شده باشند، استادان نیز می‌توانند به اصل متن بسنده کرده و از ورود به مباحث داخل کادر و مطالعات مقایسه‌ای و تطبیقی بپرهیزند؛ هر چند توصیه اینجانب به استادان عزیز این است که دست کم در برخی موارد با طرح دیدگاه‌های رقیب، دانشجویان را به تفکر و تدبیر تشویق کنند و بدین وسیله موجبات تقویت قدرت استدلال اخلاقی آنان را فراهم سازند؛ زیرا اگر بتوانیم استدلال اخلاقی فراگیران خود را تقویت کنیم و آنان را به تفکر و تأمل در مسائل اخلاقی عادت دهیم، به مراتب سودمندتر از آن است که فهرستی بلند از فضایل و رذایل اخلاقی را به آنان معرفی کنیم.

تقویت قدرت استدلال اخلاقی به مثابه ارائه فن ماهیگیری به فراگیران است و ارائه توصیفی فضایل و رذایل به منزله ارائه ماهی صید شده به آنان. روشن است استاد موفق کسی است که بتواند در فرصت اندکی که در اختیار دارد، استدلال اخلاقی دانشجویان را تقویت کرده و تور ماهیگیری به دست آنان دهد و نه ماهی آماده.

۶. باز هم مشتاقانه و بی‌صبرانه منتظر دیدگاه‌های انتقادی و اصلاحی استادان گرانمایه و دانشجویان عزیز خواهم بود.

پیشاپیش از همه عزیزانی که با طرح دیدگاه‌های خود موجب اصلاح کاستی‌های این اثر می‌شوند، صمیمانه سپاسگزارم. از خدای بزرگ می‌خواهم که همه ما را در فهم و گسترش معارف الهی و عمل به آنها یاری رساند.

احمد حسین شریفی

قم - تابستان ۱۳۸۵

مقدمه

معناشناسی اخلاق و علم اخلاق

۱. معناشناسی اخلاق و علم اخلاق

واژه «اخلاق» جمع «خلق» است که در لغت به معنای «سرشت و سجیه» آمده است؛ اعم از سجایای نیکو و پسندیده، مانند راستگویی و پاکدامنی، یا سجایای زشت و ناپسند، مانند دروغ‌گویی و آلوده‌دامنی. در عموم کتاب‌های لغوی، این واژه با واژه «خَلَق» هم‌ریشه شمرده شده است. خَلَقَ زیبا به معنای بهره‌مندی از سرشت و سجیه‌ای زیبا و پسندیده و خَلَقَ زیبا به معنای داشتن آفرینش و ظاهری زیبا و اندامی موزون و هماهنگ است. (زبیدی، بی‌تا، ج ۶: ۳۳۷؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۶، ج ۴: ۱۹۴؛ جوهری، ۱۹۹۰، ج ۴: ۱۴۷۱؛ قمی، ۱۴۱۶، ج ۲: ۶۷۶)

دانشمندان اخلاق این واژه را در معانی پرشماری به‌کار برده‌اند. رایج‌ترین معنای اصطلاحی «اخلاق» در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از:

«صفات و ویژگی‌های پایدار در نفس که موجب می‌شوند کارهایی متناسب با آن صفات، به‌طور خودجوش و بدون نیاز به تفکر و تأمل، از انسان صادر شود.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۷: ۳۷۲؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۵: ۹۵)

ابوعلی مسکویه، در تعریف اخلاق می‌گوید:

اخلاق حالتی نفسانی است که بدون نیاز به تفکر و تأمل، آدمی را به سمت انجام کار حرکت می‌دهد. (مسکویه، ۱۳۷۵: ۵۷ و ۵۸)

اگر این حالت نفسانی به‌گونه‌ای باشد که کارهای زیبا و پسندیده از آن صادر

۲ آیین زندگی (اخلاق کاربردی)

شود، آن را «اخلاق خوب» (اخلاق فضیلت) نامند و اگر افعال زشت و ناپسند از آن صادر گردد، آن را «اخلاق بد» (اخلاق رذیلت) گویند.

اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان، برای «علم اخلاق» نیز تعاریف گونه‌گونی برشمرده‌اند. از میان این تعاریف به نظر می‌رسد جامع‌ترین تعریف این است که بگوییم علم اخلاق علمی است که با معرفی و شناساندن انواع خوبی‌ها و بدی‌ها، راه‌های کسب خوبی‌ها و رفع و دفع بدی‌ها را به ما می‌آموزد. (مصباح یزدی، ۱۳۸۱: ۱۸؛ نراقی، ج ۱، ۱۵: ۹؛ مدرسی، ۱۳۷۱: ۱۷)

یعنی هم بُعد شناختی و معرفتی دارد و هم بُعد عملی و رفتاری. علم اخلاق، همانند فلسفه و علوم عقلی محض نیست که صرفاً بُعد عقلانی و نظری انسان را تقویت کند؛ بلکه هدف اصلی آن، آموزش شیوه رفتار است.

۲. انواع پژوهش‌های اخلاقی

امروزه محققان و اندیشمندان علوم مختلف، پژوهش‌ها و تحقیقات متنوعی درباره اخلاق سامان داده‌اند، در این راستا می‌توان سه حوزه پژوهشی و مطالعاتی را از یکدیگر بازشناخت: (فرانکنا، ۱۳۷۶: ۲۶ و ۲۵، جوادی، ۱۳۷۵: ۱۸-۱۵) مطالعات توصیفی، مطالعات هنجاری و مطالعات تحلیلی یا فرااخلاقی. به این اعتبار می‌توان اخلاق را نیز به سه گونه تقسیم کرد که در ذیل به توضیح و تبیین آنها می‌پردازیم:

۲-۱. اخلاق توصیفی

اخلاق توصیفی، همان‌گونه که از نامش پیدا است، به توصیف و معرفی اخلاقیات افراد، گروه‌ها و جوامع مختلف می‌پردازد. در پژوهش‌های توصیفی، صرفاً در پی توصیف و گزارش از اخلاقیات خاصی هستیم. این گونه پژوهش با روش تاریخی و نقلی صورت می‌گیرد و هدف از آن صرفاً آشنایی با نوع رفتار اخلاقی فرد یا جامعه‌ای خاص است و نه تحلیل عقلی و فلسفی اخلاقیات گزارش شده و یا توصیه و ترغیب افراد به عمل بر طبق آنها و یا اجتناب از آنها. این مطالعات را معمولاً، جامعه‌شناسان، مردم‌شناسان و مورخان صورت می‌دهند.

۲-۲. اخلاق هنجاری

این بخش از مطالعات و پژوهش‌های اخلاقی که «اخلاق دستوری» نیز نامیده شده است، به بررسی افعال اختیاری انسان و صفات حاصل شده از آنها، از حیث خوبی یا بدی و بایستگی یا نبایستگی، می‌پردازد. به بیان دیگر، موضوع بحث در این گونه پژوهش، افعال اختیاری انسان و صفات درونی حاصل شده از افعال اختیاری است، نه دیدگاه‌های افراد، گروه‌ها، اقوام و یا ادیانی خاص. به همین دلیل، روش بحث در این نوع پژوهش، روش استدلالی و عقلی است و نه روش تجربی و تاریخی. مهم‌ترین نقش و کارکرد اخلاق هنجاری، ارائه نظریه و دیدگاهی معقول برای تبیین خوبی و بایستگی، یا بدی و نبایستگی یک عمل است. برای نمونه، اگر در یک نظام اخلاقی گفته می‌شود «عدالت خوب است» یا «باید عدالت ورزید»، در اخلاق هنجاری به دنبال ملاک این حکم و دلیل آن هستند. به‌طور کلی، باید گفت که در اخلاق هنجاری به دنبال پاسخ به این پرسش‌ها هستند که دلیل درستی کارهای درست چیست؟ معیار تمایز کار خوب و بد کدام است؟ و چرا باید متخلق به اخلاق فاضله شد و از اخلاق رذیله پرهیز کرد؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها، نظریه‌ها، دیدگاه‌های گوناگون و پرشماری ارائه شده است که در کتاب‌های فلسفه اخلاق به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند.

۲-۳. فرا اخلاق

فرا اخلاق^۱ به بررسی تحلیلی و فلسفی درباره مفاهیم و احکام اخلاقی می‌پردازد. موضوع این نوع پژوهش، نه رفتارهای اخلاقی مورد قبول افراد و جوامع خاص است و نه افعال اختیاری انسان؛ بلکه مفاهیم و جملاتی است که در اخلاق هنجاری مورد بحث قرار می‌گیرند. فیلسوفی که به این نوع بررسی می‌پردازد، دغدغه درستی یا نادرستی و حقانیت یا بطلان گزاره‌های اخلاقی را ندارد. برای نمونه، دغدغه قضاوت اخلاقی میان این حکم که «سقط جنین بد است» با این حکم که «سقط جنین خوب است» را ندارد. وظیفه اصلی او صرفاً بررسی معنای «خوب» و «بد» و تحلیل گزاره‌های مورد بحث است.

در فرا اخلاق، مفاهیم و احکام اخلاقی از سه جهت عمده، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند: از حیث معناشناختی؛ از حیث معرفت‌شناختی و از حیث وجودشناختی. نخستین مورد مربوط به مفاهیم اخلاقی است و حیثیت دوم و سوم ناظر به احکام و جملات اخلاقی است. (مصباح یزدی، ۱۳۸۱: ۲۳-۱۷)

۳. اخلاق کاربردی

اخلاق کاربردی^۱ در حقیقت زیرمجموعه اخلاق هنجاری است. به تعبیر دیگر، اخلاق کاربردی همان اخلاق هنجاری است؛ البته در حوزه‌های خاصی از زندگی فردی و اجتماعی. هرچند، روزبه‌روز بر تعداد این حوزه‌ها افزوده می‌شود، به‌گونه‌ای که امروزه کمتر فعالیتی از فعالیت‌های روزمره بشری را می‌توان نام برد که به‌عنوان یکی از شاخه‌های اخلاق کاربردی مورد بررسی قرار نگرفته باشد و یا نتوان از آن در اخلاق کاربردی بحث کرد. اخلاق کاربردی در حقیقت درصدد آن است که کاربرد و اعمال منظم و منطقی نظریه اخلاقی را در حوزه مسائل اخلاقی خاصی نشان دهد. مباحثی مانند اخلاق دانش‌اندوزی و علم‌آموزی، اخلاق پژوهش، اخلاق نقد، اخلاق گفتگو، اخلاق محیط زیست، اخلاق سیاست، اخلاق جنسی، اخلاق همسرمداری و اخلاق معیشت را می‌توان از مباحث مربوط به اخلاق کاربردی به‌شمار آورد. اخلاق کاربردی شامل «اخلاق حرفه‌ای» نیز می‌شود. منظور از اخلاق حرفه‌ای، تأمل درباره ابعاد اخلاقی مسائل و موضوعاتی است که به مشاغل خاصی مربوط می‌شود؛ مانند اخلاق پزشکی، اخلاق تجارت، اخلاق روزنامه‌نگاری و امثال آن. (Becker, V.1, p. 80-84)

گفتنی است که یکی از دغدغه‌های مهم اخلاق کاربردی، حل معضلات و تعارضات اخلاقی است. البته تنها دغدغه اخلاق کاربردی، برخلاف گمان برخی از نویسندگان، این نیست؛ هر چند حل معضلات اخلاقی جایگاه مهمی در اخلاق کاربردی دارد. به‌طور خلاصه می‌توان گفت اخلاق کاربردی یا کاربرستی، عبارت است از کاربرد و تطبیق استدلال‌ها، اصول، ارزش‌ها و ایده‌آل‌های اخلاقی درباره رفتارهای اخلاقی، اعم از رفتارهای فردی و اجتماعی، با توجه ویژه به معضلات و تعارضات اخلاقی. هدف از این نوع پژوهش نیز ارزش‌گذاری و ارزیابی اخلاقی و در نتیجه

پذیرش یا انکار آن خط مشی‌ها و رفتارها است. بنابراین، هر یک از مکاتب اخلاقی، دارای اخلاق کاربردی خاص خود است. برای نمونه، اخلاق کاربردی پذیرفته مکتب سودگرایی، قدرت‌گرایی یا قراردادگرایی، با اخلاق کاربردی پذیرفته مکتب اخلاقی اسلام کاملاً متفاوت است؛ زیرا هر مکتبی براساس اصول و ضوابط اخلاقی خود به بررسی احکام اخلاقی در موارد خاص و ارائه راه حل برای موارد تعارض وظایف می‌پردازد.

۱-۳. اهمیت و جایگاه اخلاق کاربردی

علم اخلاق یکی از ضروری‌ترین علوم برای انسان است. این علم در حقیقت علم زندگی و آیین زیستن، به معنای حقیقی کلمه است. علمی است که افزون بر بیان احکام ارزشی همه ابعاد فردی و اجتماعی زندگی آگاهانه و مختارانه ما، راه‌های اتصاف به فضایل و بهره‌مندی از خوبی‌ها و دفع و رفع زشتی‌ها را نیز نشان می‌دهد. بنابراین، علم اخلاق اگر مهم‌ترین علم نباشد، یکی از مهم‌ترین و سرنوشت‌سازترین دانش‌هاست.

امام کاظم علیه السلام می‌فرماید:

لازم‌ترین دانش برای تو، دانشی است که تو را به صلاح قلبت راهنمایی کند و فساد آن را برایت آشکار سازد.^۱

یکی از مهم‌ترین رسالت‌های پیامبران نیز پرورش اخلاقی مردمان و تزکیه و تهذیب جان‌های آنان بوده است^۲ و در این باره پیامبر بزرگ اسلام نیز هدف اصلی رسالت خود را به کمال رساندن خُلق‌های کریم و مَنش‌های بزرگوارانه معرفی کرده است.^۳ اخلاق نیک و زدودن زشتی‌ها و آراستگی به خوبی‌ها یکی از عوامل مهم بهره‌مندی از سعادت دنیوی و اخروی است.

۱. اَلْزُّمُ الْعِلْمَ لَكَ مَا ذَلَّكَ عَلَى صَلَاحِ قَلْبِكَ وَأَظْهَرَ لَكَ فُسَادَهُ. (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۲: ۱۶۶)

۲. هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ؛ (جمعه: ۲) اوست آن کس که در میان بی‌سوادان فرستاده‌ای از خودشان برانگیخت، تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد، و [آنان] قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند. (جمعه: ۲)

گفتنی است در کتاب حاضر، در ترجمه آیات قرآن کریم، در بیشتر موارد، از دو ترجمه آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی و استاد محمدمهدی فولادوند استفاده شده است.

۳. يُعِثُّ لَكُمْ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۷: ۳۷۲)

نگاهی به میراث علمی عالمان برجسته جهان نشان می‌دهد که اخلاق و دانش اخلاق همواره مورد توجه اندیشمندان خیرخواه بشر بوده است. در هر عصر و مصری کسانی بوده‌اند که برای هدایت و راهنمایی مردمان اندیشه کرده و با مجاهدت‌های علمی خود بازار مباحث اخلاقی را پر رونق داشته‌اند. آثار ارزشمندی مانند رسائل اخوان الصفا و خلاص الوفا، السعادة و الاسعاد فی السيرة الانسانية، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، اخلاق ناصری، اوصاف الاشراف، احیاء علوم الدین، المحجة البیضاء فی تهذیب الاحیاء، المراقبات فی اعمال السنة، جامع السعادات و ده‌ها اثر خرد و کلان دیگر را می‌توان به‌عنوان نمونه‌هایی از میراث اخلاقی عالمان مسلمان برشمرد. البته، با وجود این تلاش‌های ارزنده، متأسفانه مباحث اخلاقی، در مقایسه با مباحث فقهی و کلامی و فلسفی، حجم اندکی از میراث علمی اندیشمندان گذشته و همچنین فعالیت‌های پژوهشی عالمان این روزگار را به خود اختصاص داده است. در عین حال، بیشتر افراد جامعه ما به دلایل مختلف با بسیاری از فضایل و رذایل اخلاقی آشنا هستند. مشکل عمده بسیاری از افراد این است که:

اولاً، راه انجام وظایف اخلاقی و چگونگی اعمال احکام اخلاقی را به درستی نمی‌توانند تشخیص دهند. برای مثال، کسانی که مبتلا به رذیله غیبت هستند، بهتر از هرکس دیگری می‌دانند به چه بلایی گرفتارند؛ اما راه رهایی از این منجلاب را نمی‌دانند. کسانی که در آتش حسد و نفرت و کینه می‌سوزند، با تمام وجود خود سوزندگی این آتش را احساس می‌کنند، اما راه نجات از این آتش ایمان‌سوز و آخرت بر باد ده را نمی‌دانند.

ثانیاً، در موارد تراحم و تعارض وظایف اخلاقی، نمی‌توانند تصمیم درستی بگیرند. برای نمونه همه ما می‌دانیم که احترام به پدر و مادر بسیار ضروری و لازم است و امر به معروف و نهی از منکر نیز از واجبات فقهی و اخلاقی است و از سویی بدگویی از مسلمان کاری بسیار زشت و ناپسند است. حال اگر در مجلس بزرگ و محترمی باشیم که مثلاً پدر یا مادر ما از مسلمانی بدگویی می‌کند، در چنین شرایطی ممکن است به آسانی نتوانیم وظیفه اخلاقی خود را تشخیص دهیم. آیا باید جلوی غیبت و بدگویی را بگیریم یا باید به احترام پدر یا مادرمان در آن لحظه سکوت کنیم و مثلاً بعداً به آنان تذکر دهیم؟ و... همه ما می‌دانیم که رشوه‌دادن و رشوه گرفتن از نظر

اخلاقی و اسلامی کاری بسیار زشت و نکوهیده است، اما در جایی که مثلاً راه رسیدن به حقوق خود را در رشوه دادن می بینیم، ممکن است به راحتی نتوانیم تشخیص دهیم که آیا رشوه دادن در چنین شرایطی از نظر اخلاقی عملی ناپسند است یا نه.

یکی از رسالت‌های اخلاق کاربردی این است که به تحلیل و بررسی ریشه‌ای و بنیادین فضایل و رذایل اخلاقی و راه تشخیص تکالیف اخلاقی و شیوه تحقق آنها در قلمروهای خاصی بپردازد. این شاخه از مطالعات اخلاقی بر آن است تا به جای ارائه فهرستی بلند از فضایل و رذایل اخلاقی، با تقویت بُعد عقلانی و استدلالی فراگیران، شیوه استدلال اخلاقی در امور روزمره زندگی را به آنان بیاموزد.

افزون بر این، اخلاق کاربردی، با ارائه معیارها و ملاک‌هایی مشخص برای رفتارهای اخلاقی در قلمروهای مختلف زندگی فردی و اجتماعی، به کاربردی کردن توصیه‌ها و ارزش‌های اخلاقی کمک می‌کند. و به همین دلیل است که به آن اخلاق کاربردی می‌گویند.

۳-۲. تاریخچه اخلاق کاربردی

می‌توان گفت که از روزگاران قدیم گونه‌ای از اخلاق کاربردی مورد توجه برخی از عالمان مسلمان بوده است. در بسیاری از کتاب‌های اخلاقی، ابواب خاصی را به بخش‌های مختلف اخلاق کاربردی اختصاص می‌دادند و می‌کوشیدند تا اصول فضایل و رذایل مربوط به آن حوزه را به صورت دقیق تبیین کنند و با توجه به آن اصول، راه حل‌های اخلاقی مسائل خاص آن حوزه را مشخص نمایند. در کتاب‌های ارزشمند احیاء العلوم و المحجة البیضاء مباحثی مانند اخلاق دانش و دانشجویی، اخلاق جنسی، اخلاق معیشت، اخلاق معاشرت، اخلاق مسافرت و امثال آن به طور ویژه مورد توجه قرار گرفته است. افزون بر این، برخی از مسائل اخلاق کاربردی به طور ویژه مورد توجه قرار می‌گرفتند و نوشته‌های مستقلی درباره آنها به نگارش درمی‌آمد. (طهرانی، ج ۱: ۳۵-۱۳)

برای نمونه در زمینه اخلاق دانشجویی می‌توان به کتاب‌های ارزشمندی چون آداب‌المتعلمین، نوشته خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲-ه‍.ق) و منیة المرید فی آداب المفید و المستفید، نوشته شهیدثانی (۹۶۶-ه‍.ق)، اشاره کرد. درباره اخلاق گفتگو و

مناظره کتاب‌های بسیاری نوشته شده است که از آن جمله می‌توان به آداب التخاب، نوشته میرمحمد عباس بن علی، (متوفی ۱۳۰۶ ه‍.ق) آداب البحث و المناظره نوشته میر غیاث‌الدین حسینی دشتکی، (متوفی ۹۴۸ ه‍.ق) آداب البحث نوشته کمال‌الدین میثم بنعلی بحرانی، (متوفی ۶۷۹ ه‍.ق) آداب المناظره نوشته شیخ مهذب‌الدین احمد بن عبدالرضا که در ۱۰۸۱ ه‍.ق به نگارش درآمده است، آداب المناظره نوشته شیخ سلیمان بن عبدالله الماحوزی، (متوفی ۱۱۲۱ ه‍.ق) آداب المناظره، نوشته احمد بن اسماعیل جزائری، (متوفی ۱۱۴۹ ه‍.ق) اشاره کرد. درباره اخلاق معاشرت، کتاب‌هایی مانند آداب المعاشرة، نوشته ابی جعفر احمد بن محمد بن خالد البرقی، (متوفی ۲۷۴ یا ۲۸۰ ه‍.ق) آداب المعاشرة نوشته شیخ علی حزینه، (متوفی ۱۱۸۱ ه‍.ق) و آداب العشرة، نوشته محمد کاظم حائری را می‌توان نمونه آورد. در حوزه ی اخلاق سیاست نیز کتاب‌های فراوانی نوشته شده است که از آن جمله می‌توان به آداب الملوك، نوشته میرزا رفیع‌الدین نظام‌العلماء و آداب سلطنت، نوشته سید هبة‌الله حسین، در ۸۸۲ ه‍.ق، اشاره کرد. درباره اخلاق و آداب سفر نیز کتاب‌هایی مانند آداب السفر، نوشته یحیی بن احمد بن سعید الحلّی، (متوفی ۶۹۰ ه‍.ق) آداب السفر، نوشته محمد طاهر قزوینی را می‌توان به عنوان نمونه برشمرد. درباره ی اخلاق مهمانی و ضیافت نیز کتاب‌های مستقلى مانند کتاب آداب الضیافة نوشته محسن فیض کاشانی (متوفی ۱۰۹۱ ه‍.ق) نوشته شده است.

به هرحال، این رشته علمی در دوران اخیر مورد توجه جدی اندیشمندان اخلاقی مغرب زمین نیز قرار گرفته است تا جایی که آثار بسیار گوناگونی را در حوزه‌های مختلف اخلاق کاربردی پدید آورده اند. نگاهی گذرا به عناوین برخی از مجلاتی که امروزه در کشورهای غربی، درباره اخلاق کاربردی منتشر می‌شوند، جایگاه و اهمیت این بحث را در آن دیار مشخص می‌کند:

Bioethics	اخلاق زیستی
Business Ethics	اخلاق تجارت
Criminal Justice Ethics	اخلاق عدالت قضایی
Environment Ethics	اخلاق محیط زیست
Ethics & Animals	اخلاق و حیوانات